

Концептуальні підходи до визначення ролі держави у сфері освіти

Матюк Т.В.

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економічної теорії та історії економічної думки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті визначено місце освітніх послуг у системі суспільних благ та розглянуто концептуальні підходи до визначення ролі ринку та держави у забезпеченні їх надання суспільству. Виявлено сфери, в які має спрямовувати свою регулюючу діяльність держава з метою сприяння соціально-економічному розвитку, а саме: створення умов для функціонування ринку освітніх послуг, через взаємозв'язок якого з ринком ресурсів реалізується продуктивна функція освіти; подолання ефекту «фрирайдерства»; мериторизація попиту на освітні послуги; створення матеріальних та духовних засад для реалізації соціальних функцій освіти.

Ключові слова: освіта, ринок освітніх послуг, ефект «фрирайдерства», мериторні блага, теорія опікуваних благ, мультизмешане благо.

Матюк Т.В. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье определено место образовательных услуг в системе общественных благ и рассмотрены концептуальные подходы к определению роли рынка и государства в обеспечении их предоставления обществу. Определены сферы, в которые целесообразно государству направлять свою регулируемую деятельность с целью обеспечения социально-экономического развития, а именно: создания условий для функционирования рынка образовательных услуг, через взаимосвязь которого с рынком ресурсов реализуется продуктивная функция образования; преодоление эффекта «фрирайдерства»; мериторизация спроса на образовательные услуги; создание материальных и духовных условий для реализации социальных функций образования.

Ключевые слова: образование, рынок образовательных услуг, эффект «фрирайдерства», мериторные блага, теория опекаемых благ, мультимешанное благо.

Matiuk T.V. CONCEPTUAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE ROLE OF THE STATE IN EDUCATION

The article defines the place of educational services in system of public goods and considers the conceptual approaches to defining the role of market and state in providing them to society. Identified areas in which it is reasonable for the state to direct their regulatory activities to ensure socio-economic development, namely: creation of conditions for the functioning of the market of educational services via the relationship with the implemented resources market productive function of education; overcoming the effect of «freeridership»; monitorize area demand for educational services; create material and spiritual conditions for the realization of the social functions of education.

Keywords: education, educational services market, effect of «freeridership», meritory good, theory of patronized goods, multimachine good.

Постановка проблеми. Освіта може ефективно виконувати свою функціональну роль як чинника соціально-економічного розвитку тільки у разі створення сприятливих умов як для якісного вдосконалення окремої людини та розвитку суспільства в цілому, так і для подальшого кількісного зростання матеріальних і нематеріальних благ. У ході історичного розвитку ці умови формувалися, з одного боку, ринковим саморегулюванням, а з іншого – виникали внаслідок свідомої діяльності людей і були пов'язані з державним управлінням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зауважимо,

що в сучасній економічній літературі немає одностайного погляду щодо того, чим зумовлена необхідність державної та громадської участі у наданні освітніх послуг та які безпосередні причини спонукають цих суб'єктів ставати учасниками процесу управління ринком освітніх послуг.

Метою статті є виділення концептуальних підходів до визначення ролі держави у сфері освіти. Згрупувавши найбільш поширені теорії у даній сфері та представивши їх в узагальненому вигляді в таблиці 1, приходимо висновку про існування чотирьох концептуальних підходів до визначення ролі держави у сфері освіти, пов'язаної з її мотивацією здійснювати вплив на ринок освітніх послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший підхід відтворює погляди, притаманні ранній неокласиці і закладені А. Маршаллом у «Принципах економіки» (1890). У цих поглядах домінує уява про самодостатність ринкового механізму як регулятора економічних процесів, а значить, усі рішення про здобуття освіти приймаються окремими раціонально діючими суб'єктами на основі уявлень про граничну корисність даного блага або його граничну продуктивність у разі його розгляду як ресурсу. Держава у такій моделі виконує мінімальні функції, викликані необхідністю підтримання умов для ринкового саморегулювання (створення правового середовища освітньої діяльності, захист приватної власності, обмеження монополізму на ринку освітніх послуг тощо). Ринок освітніх послуг за таких умов є похідним від ринку ресурсів: високий попит на трудові ресурси певної якості породжує потребу в освітніх послугах, за рахунок яких формуються професійні, кваліфікаційні та особистісні компетенції робочої сили [2].

Другий підхід акцентує увагу на «провалах ринку», одним із випадків яких є недовиробництво освітніх послуг приватним сектором економіки у силу притаманності останнім властивостей суспільних благ.

Фундатором підходу до пояснення участі держави у наданні освітніх послуг з позиції теорії суспільних благ вважається П. Саму-

ельсон, який у роботі «Чиста теорія суспільних витрат» (1954) здійснив спробу сформулювати умови рівноваги для суспільних благ, під якими розумів товари, «які в однаковій кількості входять у дві або більше індивідуальні функції корисності» [6, с. 48].

Виходячи із такого розуміння сутності суспільного блага, вчений приходиться висновку, що умова рівноваги для таких благ передбачає сумування граничних норм заміщення для всіх індивідів. При цьому завжди існує безліч Парето-оптимальних станів рівноваги, а значить, виникає проблема вибору соціального максимуму. При вирішенні даної проблеми П. Самуельсон дійшов висновку, що за рахунок ринкового механізму цей оптимум встановити неможливо. Нульові граничні витрати виробництва суспільних благ, на думку вченого, зумовлюють бажання споживачів приховувати свої потреби у цих товарах (ефект «фрирайдерства»). Відповідно, такі потреби не впливають на рівень ринкової ціни суспільних благ і не зацікавляють виробників постачати їх на ринок. Ці причини примушують державу брати на себе виробництво суспільних благ та використовувати податкові механізми компенсації витрат на їх виробництво.

Російський дослідник О. Рубінштейн вказує, що внаслідок того, що властивості суспільних благ (невиключеність і неконкурентність) можуть проявлятися з різним ступенем інтенсивності, ряд дослідників припускають мож-

Таблиця 1

Основні концептуальні підходи до визначення мотивації держави щодо втручання у дію ринкового механізму надання освітніх послуг

Концепція	Характеристика теоретичного підходу
Неокласика (А. Маршалл)	Ринки освітніх послуг функціонують як похідні ринків ресурсів на основі механізму саморегулювання. Держава виконує мінімальні функції, викликані необхідністю підтримання умов для ринкового саморегулювання.
Теорія суспільних благ (П. Самуельсон, Дж. Стігліц, М. Блауг)	Ринкам освітніх послуг властиві «провали», пов'язані з їхньою неспроможністю виявити потребу у освітньому товарі у силу ефекту «фрирайдерства». Держава бере на себе функцію надання суспільству такого товару і використовує податкові механізми компенсації витрат на його виробництво.
Теорія мериторних благ (Р. Масгрейв)	Ринкам освітніх послуг властиві «провали», пов'язані з їхньою неспроможністю виявити потребу в освітньому товарі у силу невідповідності нормативних і фактичних потреб приватних осіб. Держава спрямовує свою активність на створення умов для корекції індивідуальної поведінки у бік прийняття нормативно правильних рішень.
Теорія опікаємих благ (О. Рубінштейн)	Через ринок виявляються приватні інтереси щодо певних благ, а через політичний механізм – суспільний інтерес. Держава виступає у ролі ринкового гравця, який прагне до реалізації суспільного інтересу і постачає на ринок освітні послуги у обсязі, що задовольняє суспільні потреби.

ливість існування проміжних видів благ. Прикладом останніх можуть бути змішані блага (Дж. Стігліц, Якобсон), квазісуспільні товари (М. Блауг) [3]. Однак, незважаючи на варіацію проявів суспільного блага, втручання держави у його виробництво зумовлене однією загальною причиною, а саме: неспроможністю ринку виявити потребу у даному товарі та забезпечити його виробництво у необхідному обсязі.

Третій підхід до визначення ролі держави у сфері освіти базується на концепції мериторних благ Р. Масгрейва, згідно якої освітня послуга є благом, попит на яке з боку приватних осіб відрізняється від нормативних спрямувань [5]. Останні, на думку вченого, є «правильними» перевагами індивідів, які не можуть бути виявлені ринковим механізмом. Відповідно, існує певна розбіжність між правильними і фактичними потребами приватних осіб, усунення якої й бере на себе держава, надаючи освітні послуги.

При цьому, важливим стає визначення причин наявності подібного розриву. Масгрейв вказує, що втручання держави у виробництво мериторних благ може бути обумовлено ірраціональною поведінкою суб'єктів, що зумовлена дефіцитом їх розумових та інтелектуальних здібностей, браком інформації, власної волі та обмеженістю грошових ресурсів, а також наявністю колективних потреб нормативного характеру, внаслідок чого виникають неспівпадіння фактичних і нормативних (правильних) інтересів суб'єктів та генерується мериторна активність держави. Остання, на відміну від ситуації суспільних товарів, не пов'язана з ефектом «фрирайдерства» і не зосереджена на державному виробництві благ, а спрямована на створення умов для корекції індивідуальної поведінки у бік прийняття нормативно правильних рішень. Іншими словами, подвійна природа переваг індивідів відносно товарів, для яких не характерні властивості суспільних благ, сам факт наявності нормативних суджень по відношенню до їх виробництва або споживання, що не співпадають з індивідуальними перевагами, детермінують державну активність з приводу формування попиту на відповідні товари.

Четвертий підхід до визначення державної мотивації щодо втручання у дію ринкового механізму надання освітніх послуг представлений теорією опікуваних благ, яка ґрунтується на методологічних засадах соціодинаміки (див. напр. [1]). Фундатори даного підходу (О. Рубінштейн та Р. Грінберг) виходять із уявлення про відсутність будь-яких індивіду-

альних переваг відносно суспільного блага і, відповідно, неможливості відображення суспільного інтересу в індивідуальних функціях корисності. Натомість вчені постулюють тезу про існування соціальної корисності благ (притаманність якої благам і є критерієм їх віднесення до категорії опікуваних), а також наявності самостійних інтересів суспільства, які не зводяться до приватних. «Товари і послуги, по відношенню до виробництва і споживання яких у суспільства є свій власний, нормативний інтерес, називаються мною опікуваними благами», – вказує О. Рубінштейн [4, с. 34].

Категорія опікуваних благ, на думку вченого, знімає обмеженість, характерну для концепцій суспільних і мериторних благ. Останні базуються на тезі, що суб'єкт формує дві індивідуальні оцінки – істинну й приховану щодо суспільного блага, фактичну і нормативну – у випадку блага мериторного. Згідно уявлень О. Рубінштейна, таке «дводумство» одного й того ж самого індивіда не може бути джерелом наявності благ, які потребують державної опіки. У силу існування самостійного суспільного інтересу, виразником якого є держава, у суспільстві протікають два паралельних процеси: усереднення індивідуальних переваг через механізм ринку і вираження інтересів суспільства посередництвом механізмів політичної системи. Тобто, наявні дві гілки формування суспільних інтересів, які є взаємодоповнюваними та рівнопорядковими (компліментарність індивідуальної та соціальної корисності).

Відповідно, держава у даній концепції виступає у ролі ринкового гравця, який прагне до реалізації суспільних інтересів, а значить, є виробником особливої категорії благ – опікуваних. Останні поєднують в собі класичні мериторні блага, товари баумолівської та шумпетеріанської економік. Окремою групою позиціонуються власне суспільні товари, тобто ті, які володіють ознаками неконкурентності у споживанні та невиключеністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Подана класифікація найбільш поширених підходів щодо встановлення причин та визначення напрямів державного втручання у механізм функціонування ринку освітніх послуг свідчить, що серед науковців не існує однозначної думки відносно ролі держави у сфері освіти. А це призводить до неможливості визначення пріоритетних сфер державного впливу та вибору конкретних інструментів його реалізації.

Стосовно участі держави у процесі надання освітніх послуг, необхідно, на нашу думку,

з'ясувати принципову можливість ринку і держави виявляти існуючі потреби у освітньому товарі та сприяти виконанню освітою своїх суспільних функцій.

У сфері продукування й передачі знань ми маємо справу як з освітньою послугою, так і з власне знанням, яке є чистим суспільним благом. Тому участь держави у його виробництві зумовлюється змішаною природою останнього. Наприклад, у сфері продукування знань фундаментального характеру досить чітко прослідковується ефект «фрирайдерства» (за іншою термінологією – «пасажира без квитка»), який полягає у прагненні індивіда приховати свої справжні потреби у даному товарі з метою заниження власної готовності сплачувати за нього в надії на те, що його постачання буде здійснено за чужий рахунок. У результаті виникає тенденція до недопостачання відповідних благ ринком, пошук шляхів подолання якої й призводить до розвитку й стимулювання фундаментальної науки за рахунок держави.

Вищевикладене стосується створення державою умов для реалізації продуктивної функції освіти, яка більшою мірою характерна для функціонування економічної сфери суспільства і, відповідно, сприяє забезпеченню економічного зростання. Щодо соціальних функцій освіти, які доповнюють її продуктивну функцію та сприяють економічному розвитку суспільства, то ми вимушені визнати, що ринкові механізми неспроможні виявити потребу суспільства у благах даного характеру та спрямувати освіту на ефективне виконання відповідних функцій. Як вже зазначалося, останні набувають свого конкретного втілення у сприянні встановленню балансу між екологією та економікою (екологічна функція), коригуванні поведінки економічних суб'єктів (соціалізуюча функція), їх мотивації на співробітництво та взаємодію (координуюча функція), формуванні матеріальних і духовних засад високої соціальної мобільності населення, сприянні суспільним перетворенням та прогресивному розвитку суспільства (модернізуюча функція).

Якщо виходити із типології благ О. Рубінштейна, то всі вищенаведені функції освіта

виконує тільки завдяки державній активності, оскільки освітні послуги відповідного характеру, будучи за своєю природою мериторними, у кінцевому рахунку, належать до категорії опікуваних благ (а точніше, соціальних).

Притаманність освітній послугі властивостей мультизмішаного блага зумовлює неоднозначне положення освітньої сфери у процесі забезпечення потреб у ньому. З одного боку, освіта сприяє підвищенню дієвості економічних складових розвитку, приймаючи участь у відтворенні матеріальних благ і послуг, а також людського капіталу, тісно взаємодіючи при цьому з ринком праці. Однак з іншого боку, вона приймає безпосередню участь у духовному вихованні особистості та відтворенні соціального й культурного капіталу, що надає їй особливого соціального значення. Відповідно, у силу перетину приватних, колективних та суспільних інтересів з приводу надання такого мультизмішаного блага, а також урахування того факту, що освіта – це об'єкт соціально-значимої послуги при одночасно наявному ринковому характері здійсненні інвестицій в освітню сферу, необхідно визнати необхідність функціонування у суспільстві механізму, який би сполучав ринок, державу і громадянське суспільство як складових формування сприятливих умов для надання такого блага і повноцінного виконання освітою усіх своїх суспільних функцій.

Формування громадянського суспільства як учасника відносин з приводу виробництва знань та надання освітніх послуг, викликана тим, що у дійсності члени суспільства є не тільки благоотримувачами розвитку, але й його творцями. Відповідно, сприяння створенню у ньому умов для виконання освітою своїх соціальних функцій залежить від їх активної позиції щодо впливу на процес прийняття політичних рішень.

Постановка питання у такому контексті вимагає відповіді на питання про характер зв'язку, з одного боку, між освітою та соціально-економічним розвитком суспільства, а з іншого – між освітою та соціально-політичною активністю людей у формуванні складових розвитку, справедливості та стійкості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гринберг Р.С. Экономическая социодинамика / Р.С. Гринберг, А.Я. Рубинштейн. – М. : ИСЭ Пресс, 2000. – 274 с.
2. Рубин Ю.Б. Рынок образовательных услуг: от качества к конкурентоспособным бизнес-моделям / Ю.Б. Рубин // Высшее образование в России. – 2011. – № 3. – С. 25-39.

3. Рубинштейн. А. К вопросу расширения чистой теории общественных расходов / А. Рубинштейн. – М. : Институт экономики, 2007 – 55 с.
4. Рубинштейн А.Я. Структура и эволюция социального интереса. – М. : ИСЭ Пресс, 2003. – 368 с.
5. Musgrave R.A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. – N.Y.-London : Mc Graw-Hill, 1959. – 628 p.
6. Samuelson P.A. The pure theory of public expenditure // Review of Economics and Statistics, 1954. – 234 p.